

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ГАЛИЧИНІ (1894-1914 РОКИ)

У статті досліджено широкий спектр культурно-просвітньої діяльності М. Грушевського. Розглянуто його участь у багатьох напрямках просвітньої праці, котра реалізовувалась через роботу галицьких організацій. Зроблено висновок, що культурно-просвітня діяльність М. Грушевського склала важливий етап українського просвітницького руху в Галичині.

Ключові слова: М. Грушевський, просвітницька діяльність, Наукове товариство імені Шевченка, "Просвіта".

В статье исследован широкий спектр культурно-просветительской деятельности М. Грушевского. Рассмотрено его участие во многих направлениях просветительской работы, которая реализовывалась через деятельность галицких организаций. Сделан вывод, что культурно-общественная работа М. Грушевского является важным этапом украинского просветительского движения в Галиции.

Ключевые слова: М. Грушевский, просветительская деятельность, Научное общество имени Шевченка, "Просвита".

In the article a wide range of M. Hrushevsky's cultural and educational activity has been studied. His participation in many areas of educational work, which was realized through the work of Galician organizations has been considered. It was concluded that the cultural and educational activities of M. Hrushevsky was an important stage of the Ukrainian educational movement in Galicia.

Key words: M. Hrushevsky, educational activity, the Shevchenko Scientific Society, "Prosvita"

Постановка проблеми. Основний акцент різнопланової діяльності М. Грушевського наприкінці XIX – на початку XX ст. був спрямований у першу чергу на розбудову наукового сегменту української культури. Тому вчений так багато уваги приділяв проблемі інституціалізації української науки – розбудові наукових товариств, заснуванню різноманітних фахових видань, розгортанню широкого наукового руху з усіма необхідними структурними чинниками (бібліотеки, музеї, видавництва). Втім загальний невисокий рівень освіченості

українців тієї доби вимагав насамперед добре налагодженої просвітницької праці, адже наявність численної читацької аудиторії була запорукою успішності всіх культурних починань. З огляду на це, М. Грушевський, як один із лідерів тогочасного українства, значну увагу приділяв саме просвітницькій праці, віднаходячи їй місце в багатьох реалізованих у цей час національно-культурних проектах. На зламі XIX-XX ст. ця праця відбувалася головню в Східній Галичині у межах діяльності вже існуючих (Наукове товариство імені Шевченка, "Просвіта") чи створених М. Грушевським (Товариство прихильників української літератури, науки й штуки, Українсько-руська видавнича спілка) інституцій. Тут видатний педагог намагався розширити власним досвідом багаті галицькі просвітницькі традиції. З огляду на різноплановість просвітницької праці видатного педагога, проаналізуємо головні напрямки її реалізації.

Аналіз актуальних досліджень. На сьогодні проблемі вивчення культурно-просвітницької діяльності М. Грушевського в Галичині присвячено низку публікацій авторства І. Крип'якевича, Л. Винара, О. Герман та ін. [1; 3; 15]. Втім, ці та інші дослідники зосереджувалися лише на поодиноких аспектах названої проблеми, комплексного аналізу в грушевськознавстві тема так і не отримала. З огляду на недостатнє її опрацювання в педагогічній та історіографічній літературі, **метою статті** є комплексне дослідження культурно-просвітньої діяльності М. Грушевського у всій багатоманітності форм її реалізації.

Виклад основного матеріалу. Галичина кінця XIX ст. була осередком культурно-національних ініціатив для всієї України. Переїхавши до Львова у 1894 р., М. Грушевський прагнув перетворити Галичину на "всеукраїнський центр, у котрім розвивається національна робота спільними силами всіх частин України-Руси" та звідки плоди просвітньої праці поширювалися б на всі українські землі [7, с. 85]. Культурно-просвітницька праця М. Грушевського в Галичині реалізовувалася головним чином у межах діяльності тих численних наукових і просвітницьких інституцій, які вчений очолював, заснував чи брав діяльну участь у їхній роботі. Однією з провідних українських науково-просвітніх інституцій

останньої третини ХІХ – першої половини ХХ ст. було Наукове товариство імені Шевченка – перша установа суто наукового характеру, що одним зі своїх головних завдань ставила активну просвітницьку працю в широких колах української громадськості. "НТШ, – наголошував довголітній голова Товариства О. Романів, – це титанічна праця в галузі історії України, літературознавства, етнографії, фольклору, археології, археографії, бібліографії й багатьох інших дисциплін, сплавлена у сотні друкованих томів – славетні "Записки НТШ", збірники різних секцій, хроніки, десятки книг, серед яких унікальні монографії, джерельні матеріали, що стали золотим фондом української історичної пам'яті та української культури" [17, с. 24-25]. Розвиток НТШ як загальноукраїнської наукової установи до початку Першої світової війни нероздільно пов'язаний із науково-організаційною діяльністю М. Грушевського [1, с. 11-196]. По приїзді до Львова, він одразу очолив Історико-філософську секцію НТШ, в 1895 р. став редактором його "Записок", а за два роки – в 1897 р. очолив Товариство.

Як голова НТШ, М. Грушевський у першу чергу взявся за організацію наукової роботи, за його словами, "в зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковому товаристві ім. Шевченка" [10, с. 201]. Його бачення завдань та ідей діяльності НТШ знаходимо у статтях ученого і його виступах на зборах Товариства. Насамперед, це була ідея української національно-культурної самостійності, втілена в українській науці й літературі – рідною українською мовою. Це була виразна відповідь на важкі обставини українського національного життя в межах Російської імперії.

Друга – ідея соборності українських земель, і на цій основі визнання того, що Україна, поділена між двома імперіями, є, по суті, єдина, як є єдиний український народ, що між Києвом і Львовом лежить не національно-етнічна, а лише територіально-географічна межа. Соборницька місія НТШ неодноразово підносила самим М. Грушевським: "Наукове товариство зістається і – при теперішніх відносинах, мабуть, ще довго зіставатиметься найважливішою репрезентацією українського наукового руху, а з тим – взагалі українського культурного життя. Здвигнене складками і засобами обох частей України, воно

служить найбільше проречистим документом єдності наукового і культурного життя всіх частей України" [9, с. 59].

Нарешті третя ідея, яку закладав учений в основу НТШ – це ідея українського демократичного просвітництва через відродження і розвиток науки і культури як головної передумови національного визволення. На глибоке переконання вченого, завдання НТШ полягало в усвідомленні того, що "наукова робота лежить в основі культурного поступу і без сильного, солідного культурного підкладу неможливі ніякі тривкі політичні чи національні здобутки, ніякий тривкий і певний поступ народу". Під керівництвом М. Грушевського НТШ перетворилося на бастион української культури і науки, один із найдіяльніших, поряд із "Просвітою," просвітніх центрів.

Основним способом популяризації історичних знань у широких читацьких колах стала презентація концептуальних візій і здобутків українських істориків здебільшого через фахові видання НТШ, які були трибуною для науково-академічної праці й обстоювання національних інтересів українців засобами науки. Разом із цим об'єктивна необхідність у налагодженні постійних контактів між науковцями й у поширенні їхніх праць диктувала потребу нових організаційних структур, активізації видавничої діяльності, яка б пришвидчила обіг наукової інформації і забезпечила енергійніше входження українських досліджень у європейський науковий простір. Саме ці завдання вирішували різноманітні видання НТШ: "Записки НТШ", "Жерела до історії України-Руси", "Пам'ятки до українсько-руської мови і літератури", "Етнографічний збірник", "Матеріали до української бібліографії", "Часопись правнича", "Збірник математично-природописно-лікарської секції" тощо.

Поряд із просвітнім впливом наукового історичного знання, репрезентованого науковою діяльністю НТШ, спеціальній реалізації освітніх цілей сприяли також науково-популярні видання, що пояснювалось у цілому невисоким рівнем освіченості українців та станом масової свідомості, яка формувалася переважно на базі позаісторичних джерел. Науково-популяризаторська діяльність М. Грушевського особливо активно була на

початку ХХ ст. У той час він розпочав випускати науково-популярні твори для широких читацьких кіл. Історичні твори М. Грушевського нерідко також ставали частинами різного роду антологій для учнівської молоді. Так, уривки з його "Історії України-Руси" були використані у відомій "Читанці" А. Крушельницького. Характерною рисою всіх науково-популярних видань М. Грушевського було те, що подаючи в доступній формі історичні події, висвітлюючи життя і діяльність видатних людей України, він водночас ретельно ставився до історичних фактів, не припускаючи жодних перекручень на догоду виховному моменту. В цілому ж, науково-популярні видання М. Грушевського, відбиваючи суспільні потреби українців, відіграли важливу роль у поширенні історичних знань і зокрема наукової концепції історії України серед широких мас.

Важливу просвітницьку місію, на думку М. Грушевського, несли в собі національні бібліотеки та музеї. З огляду на це, педагог надзвичайно дієво спричинився до розбудови мережі українських бібліотек у Галичині, а згодом і на Наддніпрянщині. Значну увагу вчений присвячував також музейницькій справі. Так, він був ініціатором закладання й активним меценатом музею НТШ. Уже в 1900 р. М. Грушевський у своєму річному звіті про діяльність НТШ згадав про музей Товариства. "З помічних наукових інституцій, – говорив він, – поруч бібліотеки могли ми нарешті приступити до сповнення нашої іншої довголітньої дезідерати – музею. Останнє розширення локалю Товариства дало можливість відповідно умістити від кількох літ збирану колекцію портретів видніших діячів і приступити до організації інших колекцій" [13, с. 176].

На окремий розгляд заслуговує і така форма просвітницької діяльності, як організація Товариством всенародних святкувань знаменних ювілеїв. Наглядною ілюстрацією цього є "багатоювілейний" 1898 р., на який припали річниці багатьох вагомих подій: 250 років повстання Б.Хмельницького, століття відродження української літератури – вихід у світ "Енеїди" І. Котляревського, 50-ліття знесення панщини в Галичині і заснування Галицько-руської матиці, 25-річчя Товариства ім. Шевченка і 25-річчя літературної діяльності І. Франка.

Найгучніше було відзначено 100-літні роковини відродження української літератури – події, на переконання М. Грушевського, "епохальної". Це святкування перетворилося на українську національну маніфестацію. Товариство перевидало "Енеїду" з першого видання 1798 р. Символічно, що в передмові до першого тому "Історії України-Руси", яка побачила світ цього ж року, М. Грушевський написав: "Мині мило, що вихід сеї книги припадає на столітте нашого національного відродження; нехай воно буде йому привітом!" [5, передмова]. Підсумовуючи відзначення всіх ювілеїв, М. Грушевський наголошував, що святкування дали змогу зреалізувати гасло "Організуйтеся!". "Подібного організаційного руху, – стверджував учений, – в найрізніших напрямках, як у сім році, певне, не було ще ніколи, від самого 1848 р. Заложено або й уведено в життя крайовий кредитовий союз, [...] товариство для розвою штуки, україно-руську видавничу спілку, товариство будови руського театру у Львові, запроектовано товариство драматичне, засновано запомоговий фонд для літератів, засновано першу виділову школу у Львові, запроектовано ремісничу бурсу і бурсу для синів народних учителів у Львові, введено в життя бурсу в Новім Санчі – для синів руських підгірян (лемків) Західної Галичини, появилось (в проекті чи у початках) кілька народних домів у різних повітах, 184 нових читалень "Просвіти" по селах, в сфері літератури – наш літературний місячник ["Літературно-науковий вісник"], кілька нових серій в публікаціях Наукового товариства ім. Шевченка. Все це без помочі, а з перешкодами з усіх боків, силами самої руської суспільності" [6, с. 140].

Підсумовуючи культурницько-просвітницьку діяльність НТШ на чолі з М. Грушевським на початку ХХ ст., погодимося з його слушним узагальненням: "...Воно [Товариство] створило українсько-руську науку в очах і поняттях ученого світа, [...] стало головним огнищем, осередком культурної роботи. [...] Гарний приклад життєвості нашої суспільності, свіжості невичерпних сил, що їх у нашого народу не могли знищити віковий гніт, упослідження і нужда" [18, с. 1]. За видатні заслуги і самовіддану працю М. Грушевського на терені НТШ ще в 1896 р. на внесок Д. Тянчкевича Загальні Збори НТШ "однодушне і при оплесках

іменували проф. Грушевського почесним членом Товариства" [14, с. 5], а тодішній голова О. Барвінський назвав його у своєму звіті "головним керманічем наукової роботи в нашій товаристві" [14, с. 5].

Багато часу М.Грушевський присвятив організації видавничої справи в Галичині, котра мала на меті у першу чергу просвітницькі завдання. Він стає ініціатором створення і першим редактором "Українсько-руської видавничої спілки" для видання наукової, науково-популярної й художньої літератури. Програма діяльності "Спілки", укладена М. Грушевським, передбачала видання, поряд із художньою літературою, повного циклу підручників українською мовою з геології, палеонтології, біології, антропології, біології, соціології, історії філософії, політології, політекономії, історії культури, літератури та ін. [16, с. 218-219]. "Потреба якоїсь інституції чи товариства, що зайнялося б видаванням книжок для народу і інтелігенції і їх розпродажою по провінції, відчувається від давна дуже живо, – наголошував у Відозві до громадянства М.Грушевський, – завязанє такого товариства було би прегарною і важною пам'яткою століття нашої нової літератури" [2, с. 198]. До керівного органу Спілки, окрім її голови М. Грушевського, увійшли такі знані галицькі просвітителі, як І. Франко, В. Гнатюк, О. Маковей, Н. Кобринська та ін. Прагнути об'єднати "всіх прихильників розвою нашого слова" [2, с. 198], видавці проголосили головне завдання новоствореної організації: "... Скупити коло себе літературний рух і стати на літературнім полі другим огнищем побіч Наукового Товариства імені Шевченка, що понесло-б розпалену лучницю просвіти в найдальші закутки нашого краю, між найбільш і найтемніші навіть верстви нашого народу, всюди ширячи любов до рідного слова, потребу духової страви і даючи змогу заспокоювати сю потребу там, де вона почувається вже й тепер" [2, с. 199].

Подібні до "Українсько-руської видавничої спілки" просвітні функції виконувало й засноване М.Грушевським у лютому 1904 р. Товариство прихильників української літератури, науки й штуки. Першими членами Товариства стали знані галицькі просвітителі – Михайло Грушевський, Іван Франко, Іван Труш, Володимир Гнатюк, Степан Томашівський, Іван Макух, Марія

Грушевська [12, арк. 1]. Головою Товариства став М. Грушевський, заступником голови І. Франко, секретарем І. Трущ, скарбником – дружина Михайла Грушевського Марія [12, арк. 1 зв.].

Статутом Товариства передбачалися широкі культурно-просвітні цілі. Головним завданням Товариства, як це було вказано в Статуті, було "причинятися до розвою української літератури, науки і штуки" [11, арк. 1]. Цій меті мали служити публікація періодичних і неперіодичних видань, підтримка різноманітних культурно-просвітніх проектів, організація науково-популярних публічних лекцій, заснування премій і стипендій для підтримки українських діячів культури і мистецтва тощо. Кошти для реалізації таких цілей організатори Товариства планували отримати від українських меценатів.

Важливою освітньою акцією, ініційованою членами Товариства, стала організація Вищих вакаційних літніх курсів, покликаних дати українській молоді базові знання з українознавства в умовах відсутності національної вищої школи. Як свідчать документи Товариства, уперше ця проблема була порушена на засіданні 4 червня 1904 р. З ініціативою проведення курсів виступив відомий наддніпрянський меценат Євген Чикаленко, котрий зголосився покрити фінансовий дефіцит курсів [12, арк. 2 зв.]. На цьому ж засіданні було вирішено запросити до викладання на курсах М. Грушевського, І. Франка, К. Студинського, Ф. Вовка, М. Ганкевича, С. Томашівського, І. Раковського і І. Брика. Було також визначено рівень оплати лекторів, котрий сягав 10 корон за годину. Немісцевим лекторам передбачалося повернути дорожні витрати [12, арк. 3].

Вищі літні курси з українознавства відбувалися у Львові протягом місяця від 23 червня до 22 липня 1904 р. [12, арк. 3 зв.]. У них взяли участь молодь як з Галичини, так і підросійської України. Загальна кількість учасників курсів сягнула 135 осіб. Відкриваючи роботу цих курсів, М.Грушевський у своєму вітальному слові окреслив їхню мету і завдання: "[...] Дати можливість нашим землякам із Росії, позбавленим вповні національної школи, прослухати систематичні курси в українсько-руській мові з найважливіших суспільних дисциплін; дати ряд курсів із деяких наук, не заступлених у програмах тутешніх

шкіл, а дуже важних з нашого національного становища; допомогти приготуванню наукових курсів у тих галузях українознавства, в яких таких курсів іще нема; вкінці – дати поле новим науковим силам для приготування для академічної діяльності" [8, с. 248]. До комплексу дисциплін на цих курсах входили історія України, історія української літератури, історія культурного руху в Галичині, історія Західної Європи (у зв'язку з Україною), мовознавство, природничі науки, антропологія, етнографія, етнологія. Ці предмети читали провідні українські вчені М. Грушевський, І. Франко, С. Томашівський, К. Студинський, Ф. Вовк, І. Раковський, В. Гнатюк, М. Ганкевич, І. Брик. Сам М. Грушевський на курсах читав дев'ятигодинний лекційний курс "Огляд історії України-Руси".

За ініціативою голови Товариства його члени багато уваги приділяли підготовці й виданню навчальної і науково-популярної літератури. Так, на січневому засіданні 1905 р. було вирішено обрати комісію у складі М. Грушевського, І. Франка і В. Гнатюка для вироблення проекту написання, як зазначалося у протоколі засідання, "практичного підручника української мови" [12, арк. 5]. Справа цього підручника надзвичайно серйозно трактувалася керівництвом Товариства, свідченням чого є неодноразове звернення до неї під час засідань [12, арк. 7]. У 1908 р. для вшанування пам'яті померлого Володимира Антоновича на внесок голови Товариства М. Грушевського було вирішено видати коштом Товариства університетські курси київського професора, записані його слухачами [12, арк. 7 зв.]. Товариство зі своїх фінансових фондів ухвалило також видати значними накладом поезії Г. Чупринки й О. Олеся, прозові твори М. Вовчок та О. Левицького, науково-популярні праці С. Томашівського, В. Липинського і І. Франка, переклади зі світової літературної класики.

Зацікавленою й активною була також діяльність М. Грушевського на форумі товариства "Просвіта". Учень М. Грушевського І. Крип'якевич зазначав: "Дорога була для Грушевського і справа освіти широких народних мас. Він на кожному кроці підносив її значення, розумів і цінував роботу, що її вела львівська "Просвіта"" [15, с. 466]. Вже від перших років свого перебування у Львові вчений проявив значний інтерес до просвітніх можливостей організації. Так, в одному зі

своїх листів О. Барвінський зазначав: "Знову ми з паном Грушевським були на зібранні "Просвіти". Він лише одне постійно повторював: "На велику Україну треба в найпершу чергу поширити "Просвіту". Там вона потрібна, як вода у спекотну днину. Там вона вгамувала би дух нашого народу. Але хай туди йде лише те добре і цінне зерно, а не полова пустослів'я, якою часто грішать галицькі просвітяни" [3, с. 131].

Як діяч "Просвіти", М. Грушевський особливої ваги надавав справі популяризації української освіти і культури. З цією метою він організовував численні публічні лекції, надавав свої наукові матеріали для укладання різноманітних популярних видань, охоче друкувався на сторінках офіціозу товариства – часопису "Письмо з Просвіти", долучився до збирання книг для читалень товариства тощо. Надзвичайно плідна просвітницька діяльність М. Грушевського була відзначена обранням його у червні 1908 р. почесним членом товариства "Просвіта".

Висновки і перспективи подальших досліджень. Можемо ствердити, що широка просвітницька праця серед українського народу була невід'ємною складовою частиною культурно-освітньої діяльності М. Грушевського в Галичині. Враховуючи просвітницькі традиції, що були культивовані у середовищі галицьких українців, педагог збагатив їх власним творчим досвідом і надихнув потужною енергією. Наслідком цього стала розбудова низки наукових і просвітніх інституцій (Наукове товариство імені Шевченка, Українсько-руська видавнича спілка, "Просвіта" тощо), що саме за керування чи участі вченого досягли апогею своєї діяльності. Підняти просвітній рівень громадянства вчений прагнув також через свої наукові книги й редактовану періодику, оскільки зміни, які відбуваються у сфері друкованого слова, вважав педагог, відбивають процеси національно-культурного й духовного життя нації. З огляду на це, він присвятив багато уваги розбудові видавничої справи, орієнтації її діяльності передусім на потреби широких верств українського громадянства. Все це сприяло перетворенню Галичини кінця XIX – початку XX ст. на національний П'ємонт українців. За справедливим визнанням багатьох сучасників М. Грушевського,

його культурна праця склала важливий етап українського просвітницького руху в Галичині. Вивчення цієї проблеми демонструє плідність звернення до інших ділянок культурно-просвітницької діяльності видатного діяча. Так, перспективними нам видаються студії над просвітницькою діяльністю М. Грушевського на Наддніпрянській Україні не лише до вибуху Першої світової війни, але й у період Визвольних змагань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892-1934. – Нью-Йорк; Дрогобич; Львів: Українське Історичне Товариство, 2006. – 384 с.; іл. Серія Грушевськіяна, том 8.
2. Відозва українсько-руської Видавничої Спілки // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. 12. – Кн. 12. – С. 198-199.
3. Герман О. Михайло Грушевський і "Просвіта" // Михайло Грушевський. Погляд із сьогодення. – Наукові записки ТДП. Серія: Історія. – Вип. 5. – Тернопіль, 1997. – С. 126-133.
4. Грушевський М. Відозва. – Львів, 1898. – 5 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 736 с.
6. Грушевський М. Листи з над Полтви. Лист перший // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". – С. 129-141.
7. Грушевський М. На порозі століття: Присвячено перемишльській укр.-руській громаді. Публ. відчит, читаний в Перемишлі 2[15] січ. 1901 р. // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1901. - Т. XIII. - С 77-87.
8. Грушевський М. Українсько-руські наукові курси // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". – С. 246-255.

9. Грушевський М. Час не жде! // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)”. – С. 58-61.

10. Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд. та підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. А.П. Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – С. 197-214.

11. Державний архів Львівської області. – Ф. 298 (Товариство прихильників української літератури, науки і мистецтва у Львові). – Оп. 1. – Од. зб. 2 (Статут товариства прихильників української літератури, науки і мистецтва у Львові). – 3 арк.

12. Державний архів Львівської області. – Ф. 298 (Товариство прихильників української літератури, науки і мистецтва у Львові). – Оп. 1. – Од. зб. 3 (Книга протоколів загальних зборів членів товариства та засідань його правління). – 22 арк.

13. Діяльність Наук. Тов. ім. Шевченка за 1900 рік // Літературно-науковий Вістник. – 1901. – Т. 14. – С. 171-180.

14. Загальні збори Наукового Товариства ім. Шевченка // Записки НТШ. – 1896. – Т. 12. – С. 3-7.

15. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд. та підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. А.П. Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – С. 448-483.

16. План видань Видавничої спілки у Львові // Літературно-науковий Вістник. – 1904. – Т. 28. – С. 218-219.

17. Романів О. Наукове товариство ім. Т. Шевченка й українське національне відродження // Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ, березень 1990. – Львів, 1992. – С. 18-27.

18. Справозданне з загальних зборів 2 н.с. лютого 1899 // Записки НТШ. – 1899. – Т. 28. – С. 1-3.